

een codicologische beschrijving) en deze rijke bron nog beter was ontsloten (bijvoorbeeld door een integrale elektronische publicatie van de tekst).

G. Croenen

J. L. Bolton, *The alien communities of London in the fifteenth century. The subsidy rolls of 1440 and 1483-4* (Stamford: Paul Watkins, Richard III & Yorkist History Trust, 1998, 189 biz., ISBN 1 900289 15 6).

Informatie over vreemdelingen in de moderne zin van het woord (immigranten afkomstig uit een ander land) is voor de Middeleeuwen maar mondjesmaat in de bronnen terug te vinden. Dit hangt samen met het feit dat de lokale grenzen veel belangrijker waren dan nationale en bijgevolg de term vreemdeling op eenieder sloeg die niet in een bepaalde stad was geboren. Daarnaast zijn bronnen die inzicht geven in de samenstelling van de bevolking sowieso bijzonder schaars. Vandaar dat historici die geïnteresseerd zijn in immigratie hun informatie uit de meest uiteenlopende bronnen moeten zien te peuteren, zoals Dick de Boer recentelijk voorbeeldig liet zien voor Leiden (in Jaap Moes, e. a., ed., *In de nieuwe stad* (Leiden, 1996)).

Voor Londen liggen de kaarten, althans waar het de vijftiende eeuw betreft, iets gunstiger door de hoofdelijke belasting op vreemdelingen die voor het eerst in 1440 werd geïnd en waarbij naam, voornaam, beroep, adres, status (hoofdbewoners, inwonende en dergelijke) en herkomst werden genoteerd. Vreemdeling werd daarbij opgevat als al diegenen die buiten het Engelse grondgebied waren geboren (naast Schotland alles buiten de Britse eilanden). Een vorm van nationalistische categorisering waar het vasteland nog enkele eeuwen op moest wachten. Omdat een groot deel van deze registers zeer slecht leesbaar is en vaak maar voor een deel bewaard, heeft de Engelse historicus Bolton, verbonden aan het Queen Mary and Westfield College in Londen, het kwalitatief beste register (1483-1484) aan een nauwgezette analyse onderworpen. Zijn boek bestaat voor het grootste deel uit de publicatie en annotatie van de gegevens over de 1.595 vreemdelingen die in die jaren werden aangeslagen. Aan deze bronnenpublicatie gaat een inleiding van 40 bladzijden vooraf, terwijl het goed verzorgde boek wordt afgesloten met een uiterst nuttige en geïntegreerde index op zaak-, plaats-, en persoonsnamen van meer dan 40 bladzijden.

In de inleiding bespreekt Bolton systematisch en helder een aantal karakteristieken van de vreemdelingenpopulatie in Londen. Hij begint met aan te geven welke vreemdelingen niet zijn geteld (Italianen, Kastilianen, de Hanze-gemeenschap) en komt uiteindelijk uit op 2.700 vreemdelingen in 1484. Ervan uitgaande dat Londen toen zo'n 50.000 inwoners telde, zouden zij 7% van de totale bevolking hebben uitgemaakt, aanzienlijk meer dan de schatting van 2-4% van S. Thrupp in de jaren vijftig en zestig. Van deze groep verbleef het overgrote deel slechts tijdelijk (enkele jaren) in de stad. Slechts 20% zou als permanente bewoners beschouwd kunnen worden. Een verhouding die ook voor Engelse migranten zou gelden. Vervolgens behandelt hij de beroepssamenstelling waarbij hij concludeert dat het merendeel bestond uit geschoolde ambachtslui met een concentratie in de textiel, de metaal (onder meer goudsmeden) en de voeding (brouwers). Het idee dat het vooral verarmde Vlaamse wevers waren, klopt volgens Bolton dan ook niet. De herkomst is een groter probleem. Ongeveer 80% wordt namelijk aangeduid als 'Duitser', maar aangezien dit een verzamelterm was voor alle inwoners van het huidige Nederland, België en Duitsland, schieten we hier niet zo veel mee op. Om dit probleem op te lossen, gebruikt Bolton een overzicht van de aan 'Germans' afgegeven 'letters of protection'

in 1436, waarin wel herkomstplaatsen worden genoemd. Hieruit komt naar voren dat meer dan de helft uit de Noordelijke Nederlanden kwam, zo'n 35% uit de Zuidelijke en slechts 5 à 6 % uit Duitse gebieden. Tot slot gaat hij in op de reden voor de migratie naar Engeland en benadrukt in dat verband de vele conflicten tussen de Bourgondiërs Karel de Stoute en Maximiliaan en de Franse koning Lodewijk XI, alsmede de ermee verbonden opstanden in Vlaamse en Waalse steden tegen de Bourgondische centralisatiepolitiek, een stelling die overigens voor discussie vatbaar is.

Al met al heeft Bolton met dit boek een belangrijke bijdrage geleverd aan de vroege migratiegeschiedenis van Engeland en de Nederlanden en het vormt bovendien een mooie basis voor de beter in kaart gebrachte migratie van en naar Engeland vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Leo Lucassen

P. M. H. Cuijpers, *Teksten als koopwaar. Vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998, Bibliotheca bibliographica neerlandica XXXV; Nieuwkoop: De Graaf publishers, 1998, 400 blz., f180,-, ISBN 90 6004 439 8).

De boekdrukkunst blijft de pennen in beroering brengen. Sinds Elizabeth L. Eisenstein in 1979 haar these verwoordde van de vroege drukpers als 'an agent of change', over de ingrijpende rol die de boekdrukkunst heeft gespeeld in de culturele ontwikkeling van het vroegmoderne Europa, bestaat de indruk dat grote, idealistische drukkers als Manutius en Froben kenmerkend waren voor hun branche. Hiertegenover stelt Cuijpers terecht dat de meerderheid van de vroege drukkers bestond uit kleine ondernemers, die dikwijls slechts met moeite het hoofd boven water konden houden. Het drukkersbedrijf was volgens hem in eerste instantie een economische activiteit, gestuurd door wetten van vraag en aanbod. Hij is daarom van mening dat aan een uitspraak over de kwalitatieve invloed van drukwerk op de samenleving een kwantitatieve analyse van de gedrukte teksten tegen een bedrijfseconomische achtergrond dient vooraf te gaan. In zijn dissertatie wil Cuijpers een antwoord geven op de vraag of, hoe en in welke mate drukkers van Nederlandstalige teksten vóór het midden van de zestiende eeuw hebben geprobeerd om hun producten aantrekkelijker te maken voor een nieuw lezerspubliek.

Het boek is opgedeeld in drie delen. In het eerste deel schetst de auteur het vroege drukkerswezen als bedrijfstak, met de nadruk op de productietechnische en financiële principes van het drukkersbedrijf. Cuijpers verzamelde informatie over bijna 6.000 incunabelen en postincunabelen uit de Nederlanden en maakt aannemelijk dat om bedrijfseconomische redenen de gemiddelde oplage van een druk tussen 1480 en 1540 moet zijn gestegen van ongeveer 300 tot ongeveer 500 exemplaren. Om de economische activiteit van de vroege drukkers te meten, beperkt Cuijpers zich niet tot het tellen van het aantal verschenen titels. Hij berekent ook de omvang van de productie, door het aantal gezette tekens per vel te vermenigvuldigen met de veronderstelde oplage van de edities. De ontwikkeling van dit productievolume laat zien dat het drukkersbedrijf in de Nederlanden in de periode 1473-1485 snel van de grond kwam, na 1485-1490 terugviel en stagneerde, en vanaf 1515-1520 opnieuw een groei doormaakte.

Vervolgens laat de auteur een aantal statistische analyses los op het Nederlandstalige deel van